

JAN KELLER

Dějiny klasické sociologie

Studijní texty
Praha 2004

Jak vidno, Giddensova a Tourainova koncepce modernity představují dvě zcela odlišné interpretace procesů, jež stojí v jádru utváření moderní společnosti, tedy procesu individualizace a generalizace. Zatímco Giddens spatřuje v individualizaci neustálé rozšiřování prostoru volby, jež se rozprostírá před každým jednotlivcem, Touraine vidí v tomtéž procesu určitou lest, s jejíž pomocí systém využívá pro potřeby své samoučelné reprodukce co nejučinněji a s co nejnižšími náklady právě energii svých členů. Zatímco pro Giddense představuje generalizace společenských vztahů základní předpoklad pro povznesení a obohacení životů uzavřených dříve v těsných hranicích lokality, pro Touraina znamená tentýž proces velkou hrozbu – hrozbu toho, že mašinerie systému, řídicího se jen zájmem své vlastní sebereprodukce, rozdrtil každý pokus o záchranu těch hodnot, které se nedají převést ani na vzorec ekonomické rentability, ani na formulky technické účinnosti.

V celých dějinách sociologie se toto odlišné pojetí modernity střetává a utkává a každá krize společnosti (ta, která stála na počátku modernity, i ta, kterou prožíváme v současné době) soubor těchto dvou odlišných stanovisek jen umocňuje a dále vyhrocuje.

1.3 PERIODIZACE VÝVOJE MODERNITY

Moderní společnost prošla za uplynulých dvě stě let několika fázemi, v jejichž průběhu se výrazně proměňovala.⁹ Výchozí fáze modernity (omezeně liberální modernita) je charakteristická pro konec osmnáctého století a pro první dvě třetiny století devatenáctého, kdy většinu obyvatel zemí, jež prošly průmyslovou a politickou revolucí a doprovodnými sociálními procesy, tvoří vykořeněné a neplnoprávné masy, které stojí na samém okraji společnosti. Ve druhé fázi (organizovaná modernita), jež počíná na sklonku devatenáctého století a rozvíjí se v prvních dvou třetinách století dvacátého, se postupně daří tyto masy sociálně integrovat, ovšem za cenu výrazných strukturálních změn, které mimo jiné podporují trend k byrokratizaci společnosti. Třetí fáze, jež se rozvíjí především od poslední čtvrtiny dvacátého století, je nesena kritikou byrokratizované modernity a pěstuje rétoriku další individualizace a nové fáze emancipace jednotlivců od utlačivého působení sociálních struktur. Také

⁹ Naše periodizace vychází z prací německého sociologa Petera Wagnera, v nichž jsou proměny moderní společnosti shrnuty velmi přehledně a ve vazbě na vývoj společenskovo-vědního poznání. Jedná se o Wagnerovu práci *Soziologie der Moderne* (1995) a o jeho pozdější knihu *A History and Theory of the Social Sciences* (2001), v níž své teze doplňuje a rozvíjí. Ani Wagnerova periodizace ovšem není zcela původní. Již v první polovině sedmdesátých let 20. století používá kupříkladu Jürgen Habermas pojmů „pozdní kapitalismus“, „státně regulovaný kapitalismus“ či „organizovaný kapitalismus“ pro označení téže fáze vývoje moderní společnosti, kterou Wagner nazývá organizovanou modernitou. Wagnerův termín „omezeně liberální modernita“ je zase obdobou Habermasova „liberálního kapitalismu“. Blíže viz J. Habermas (2000).

toto období, jež právě prožíváme, má výrazně ambivalentní charakter a jeho vývoj zůstává otevřený. Rozhoduje se v něm o tom, zda se bude realizovat projekt další a univerzálnější liberalizace celé společnosti a emancipace jejích členů, anebo zda se umocní riziko rozkladu institucí a rozpadu sociální soudržnosti, které doprovází moderní společnost od jejího počátku.

Vývoj moderní společnosti je přitom od počátku předmětem dvou zásadně odlišných interpretací, jež se ostře liší v hodnocení dopadů revolucí, které stály u jejího zrodu. Na jedné straně je to diskurs osvobození, který zdůrazňuje emancipační charakter modernity oproti společnosti tradiční. Podle něj moderní poměry osvobozují lidské vědomí od pověr, členy společnosti od despotismu starého režimu a ekonomické subjekty od přežilých forem hospodářské reglementace.

Opačný diskurs kontroly a dohledu hovoří o nových formách disciplinace, které svou rafinovaností a znevolňujícím dopadem překračují dokonce i to, co bylo praktikováno ve společnostech předmoderních. Podle tohoto diskursu moderní poměry přinášejí masovou manipulaci vědomím občanů, přinášejí nové, skryté a nenápadnější, o to však účinnější a všudypřítomnější formy moci a pod záminkou rozvoje ekonomické svobody vedou k prohlubování sociální nerovnosti.

Diskurs osvobození a diskurs disciplinace se navzájem střetávají tím nekompromisněji, čím je zřejmější, že zánik starého, přirozeného řádu je doprovázen ustavením řádu nového a umělého, zatíženého všemi chybami lidského rozhodování. Nutnost nějakým způsobem se nově organizovat plyne přitom ze stejných okolností jako větší svoboda individuí, tedy z rozpadu tradičních struktur.

Jak vznik většího prostoru pro individua (proces individualizace), tak také novou formu organizování společnosti (proces generalizace) lze hodnotit jak kladně, tak také záporně. Individualizace přináší více svobody a pocit autenticity, zároveň však také více nejistoty, riziko osamění a pocitu odcizení. Generalizace přináší vyšší efektivitu a vnáší vyšší stupeň racionality do všech lidských činností, zároveň však v sobě skrývá také nové formy dohledu, účinnější způsoby manipulace a kontroly lidského jednání i myšlení.

Obě tato klasická interpretační schémata, vyrůstající již z pohledů osvícenství a konzervatismu, se v dnešní fázi vývoje střetávají při hodnocení zásadních proměn naší doby, jejichž nositeli jsou proces globalizace, nástup společnosti sítí a s nimi spojená krize sociálního státu. Diskurs osvobození vidí v těchto procesech pokračující tendenci k emancipaci, autonomii a seberealizaci individuí. Diskurs disciplinace v nich spatřuje nejen riziko pro integritu společnosti, ale též hrozbu pro integritu samotných individuí, údajných vítězů procesu modernizace.

1.3.1 OMEZENĚ LIBERÁLNÍ MODERNITA

Moderní společnost pěstuje od počátku rétoriku práv a svobod, které klade proti bezpráví a nesvobodě společností tradičních. Sociálním nositelem této rétoriky jsou především měšťanské vrstvy, které v předrevolučních poměrech trpěly výraznou statusovou inkonzistencí: jejich privilegované majetkové poměry byly v ostrém protikladu s diskriminovanou pozicí v oblasti moci a výkonu práva.

Projekt liberalismu se proto snažil učinit ze soukromého vlastnictví a svobodného podnikání záruku všech občanských a politických svobod. I po pádu stavovských bariér, který uspokojil nové, majetné třídy, zůstávaly však nižší, nemajetné vrstvy výrazně znevýhodněny a nemohly plně participovat na univerzálně proklamovaných svobodách právě z důvodu své majetkové nedostatečnosti. Faktické vyloučení těchto nižších vrstev (a spolu s nimi také žen, etnických menšin a nebělošského obyvatelstva) z liberálního řádu bylo hlavním tématem veřejných diskusí a politických bojů prakticky po celé 19. století.

Liberální ideologie nedokázala dostatečně reflektovat nový protiklad, jenž spočíval přímo v základech rodící se moderní společnosti. Nově privilegované vrstvy (omezené v zásadě na dospělé, zámožné, bílé muže, hlavy domácností) ztotožnil standardní liberalismus s občanem obecně. Pouze jim přiznával dostatek rozumu a zodpovědnosti, jež jsou nezbytným předpokladem k uplatňování občanských práv a svobod. Všechny ostatní vrstvy, tedy především nemajetné, dělníky, ženy a nebělošské obyvatelstvo, liberálové ze svého projektu fakticky vylučovali, přiznávali jim menší účast na rozumu, přičítali jim nedostatek sebekontroly a obávali se jejich destabilizujícího vlivu na pořádek a společenský řád.

Rodící se sociologie reagovala v první polovině 19. století právě na tento protiklad mezi univerzální rétorikou liberalismu a faktickým vyloučením většiny společnosti z liberálních pořádků. Její reakce přitom byly rozmanité a obsáhly celou škálu politického spektra. Herbert Spencer začlenil optimistický étos liberální ideologie do abstraktního schématu evolucionismu. Auguste Comte zpochybnil liberální nadřazování rozumu nad citem, stejně tak jako upřednostnění individua před společností a zpochybnil také představu evolucionismu o nevratnosti funkční diferenciaci společnosti. Konečně Karel Marx podrobil radikální kritice domnělou univerzálnost liberální ideologie a postavil proti ní zájmy těch, kdo byli v této společnosti fakticky diskriminováni. Comte s Marxem, každý ze svého pohledu, tak předpověděli směřování liberální společnosti k první krizi modernity a předpověděli také, každý z nich ovšem jen částečně a v dobově podmíněných termínech, některé rysy nové sociální reality, jež z této krize vykristalizovala.

1.3.2 PRVNÍ KRIZE MODERNITY

Realita omezeně liberální modernity poloviny 19. století znamenala vykořene-
nění pro masu těch, kdo z důvodu majetkových, či kvůli pohlaví anebo rase
nesplňovali podmínky pro plnoprávné začlenění do liberálního řádu. Vznik
národní otázky a otázky sociální je nutno chápat právě v tomto kontextu.
Rozvoj dělnického hnutí a hnutí národního měl umožnit masám neprivile-
govaných získat novou identitu a měl začlenit tyto početné vrstvy do univer-
zálního projektu modernity. První krize modernity se rozvíjí a postupně sílí
v poslední třetině devatenáctého století a kulminuje na přelomu století deva-
tenáctého a dvacátého. Tato krize vzniká z protestu těch, kdo byli vytrženi
z tradičních sociálních vazeb, ale zároveň zůstávali vyloučeni z nového řádu,
a kdo se důrazně dožadovali opětovného začlenění.

Ideologie liberalismu v tomto bodě a v této době výrazně selhávala. Podle
této ideologie se měli jednotlivci pružně a aktivně přizpůsobovat novým pod-
mínkám a individuálně využívat nabytých svobod ke stále lepší adaptaci na
moderní poměry. Početné a znejistělé masy však místo tohoto doporučení
hledaly ztracené jistoty v nové kolektivní identitě typu třídy či národa. Na
všech stranách tak roste stupeň sociální organizovanosti, což liberální teorie
politiky a ekonomiky nepředpokládala a což u Herberta Spencera a dalších
liberálů té doby vyvolávalo hlubokou skepsi.

Významnou roli sociálního a národního koordinátora sehrál stát, který
v této době stále více vystupuje jako instituce pojišťující modernitu před jejími
vlastními důsledky (Wagner 1995: 78). Stát, který byl původně mocenským
nástrojem starého režimu, se stal národním státem a zároveň se, počínaje
sklonkem 19. století, začíná v některých zemích Evropy proměňovat ve stát
sociální. V hranicích jeho teritoria se celá společnost nově organizuje a pro-
střednictvím velkých formálních organizací se začínají distribuovat hodnoty
a práva hlásané liberály i mezi dosud neplnoprávné vrstvy. V řadě zemí se
rozšiřuje hlasovací právo, ženy postupně získávají nárok na vzdělání, sociálně
potřební jsou začleňováni do mechanismů sociálního pojištění. Jak ukázala
první světová válka, široké masy byly v rámci tohoto mechanismu plně zapo-
jeny také do procesu zabíjení.

Prakticky všichni sociologové, tvořící své teorie na přelomu 19. a 20. století,
ostře reflektují krizi liberální představy společnosti jako souhrnu zcela auto-
nomních a jen na sebe sama odkázaných individuí. Právě tak jako se společen-
skovědní myslitelé v první polovině 19. století lišili svým postojem k sociálním
bariérám, jež tehdy vyplývaly z omezeně liberální představy modernity, liší
se koncem 19. století další generace sociologů ve svém hodnocení důsledků
toho, jak byla tato omezení překonána.

Emile Durkheim věří, že stát je nejvyšší institucí povolnou k vyřešení soci-
álních, politických i ekonomických problémů své doby. Max Weber v tomto
bodě realisticky přitaká, zároveň však neskryvá hluboké obavy z byrokratizace

a dehumanizace, kterou moderní politická a správní moc vykonávaná v masovém měřítku s sebou přináší. Vilfredo Pareto je vůči státu a jeho ambicím nejkritičtější a zároveň je v tomto ohledu nej cyničtější, když se rezignovaně domnívá, že moderní člověk si svůj problematický úděl v zásadě zaslouží.

Projevy první krize modernity se staly paradoxním vyústěním zásad samotného liberalismu. Svoboda, kterou liberálové hájili, byla totiž také svobodou pro zakládání masových hnutí a pro ustavování formálních organizací, které vůbec nefungovaly podle liberálních představ o autonomii jednotlivců. Tyto organizace se rozvíjely tak úspěšně mimo jiné právě proto, že slibovaly naplnit bezezbytku další požadavek éry liberalismu – zvýšit efektivitu v jakékoliv oblasti lidské činnosti. Zvláště efektivně dokázaly – ať již v podobě třídy, či národního státu – snižovat pocit vykořeněnosti, který liberální revoluce u velkých skupin lidí, vytržených z tradičních vazeb, vyvolala a prohlubovala. S tím, jak se pro všechny otevírala liberální zásada účasti na právech a svobodách, měnila se prudce forma této účasti. Touto novou formou se stávají právě velké, byrokraticky uspořádané organizace. Georg Simmel, který komentuje nástup formálních organizací v nejabstraktnější rovině, hovoří v té době o osudovém vítězství formy nad obsahem, jež je podstatou toho, co považoval za tragédii kultury.

1.3.3 ORGANIZOVANÁ MODERNITA

V průběhu 19. století se stále více ukazovalo, že liberální recept v podobě volné hry tržních sil nejenže nezaručí prosperitu celé společnosti, ale není ani schopen zabránit novým formám nerovnosti a novým formám sociálního rozkladu. Řešení začalo být spatřováno ve větším stupni sociální organizovanosti, než jaký připouštěly politické a ekonomické teorie liberalismu. Vyšší organizovanost sice přímo z technických důvodů vyžadovala určité omezení svobody jednotlivců ve prospěch větší sladění kolektivního úsilí, to však nebylo vnímáno jako nějaká zvláštní újma těm, kteří v průběhu 19. století na liberálních svobodách a právech stejně neměli účast. Přenesení důrazu z individuálních svobod směrem k organizovanému úsilí přijímali jako cestu ke kolektivnímu vzestupu.¹⁰

Díky institucím organizované modernity se v průběhu 20. století podařilo národním státům snížit míru nejistoty ve společnosti a sociálně integrovat velké skupiny lidí vykořeněných v důsledku průmyslové revoluce. V rámci národního státu a rodícího se státu sociálního získaly dříve znevýhodněné skupiny novou a pevnou kulturní a sociální identitu. K dosažení těchto cílů posloužily „konvencionalizace“, tedy obecné systémy pravidel jednání a roz-

¹⁰ Tento motiv je v sociologické literatuře popisován v souvislosti s přechodem od starých středních vrstev k novým středním vrstvám, tedy vzhledem ke genezi „organizačního člověka“. Podrobněji viz J. Keller (2000).

hodování, jež bylo možno zcela univerzálně aplikovat bez ohledu na specifický kontext konkrétního prostředí.¹¹

Právě pomocí konvencionalizací vtáhla organizovaná modernita prakticky všechna individua, žijící společně na teritoriu státu, do organizovaných praktik, uvnitř kterých měli členové společnosti – při dodržování předepsaných konvencí, norem a pravidel – zaručenu možnost relativně vysoké vzestupné mobility. Individuální svoboda aktérů tak byla vpletena do pevného rámce organizovaných praktik, což propůjčovalo celé konfiguraci značnou stabilitu (Wagner 1995: 131).

Ideálem organizované modernity bylo vtáhnout všechny ekonomicky aktivní do hry tržních sil v rámci zaměstnanecké společnosti. V rovině politické bylo jejím ideálem integrovat všechny občany do politické hry jakožto voliče a sympatizanty politických stran. V oblasti spotřeby bylo cílem demokratizovat standardní konzum a neustále posunovat hranice toho, co takový všeobecně dostupný konzum obsahuje. V oblasti sociální bylo cílem pokrýt u veškeré populace standardní škálu sociálních rizik. Konečně v rovině společenskovědního poznání bylo cílem identifikovat formální struktury organizované modernity a určit, v jakém směru působí tyto struktury na jednání svých individuálních členů.

V tom, že vzali na vědomí principy organizované modernity, se projevoval smysl pro realitu u sociologů typu Emila Durkheima, Vilfreda Pareta či Maxe Webera. Zároveň však tito myslitelé zůstávali věrni původním myšlenkám liberalismu, a proto se snažili vymezit, jaký prostor zůstává i v rámci organizované modernity vyhrazen individuu, jeho autonomii a seberealizaci. Ve větší či menší míře si přitom uvědomovali dvojnárodnost organizované modernity, která na jedné straně akceptovala autonomii a jedinečnost individuí, zároveň však z „technických důvodů“ vyžadovala pečlivou koordinaci činnosti velkého počtu lidí, z nichž každý se ukázal být v zásadě nahraditelným a více či méně libovolně zaměnitelným.

¹¹ Příkladem moderní konvencionalizace je stát a moderní byrokracie, velké firmy a monopoly, ale také dělnické hnutí, masová strana či odbory. Jiným příkladem je síť dálnic a komunikační prostředky typu telegrafu či telefonu, masová média, či pásová výroba zboží. Ve všech těchto případech omezuje konvencionalizace možnost variací jednání a tím redukuje nejistotu jednajících i provozovatelů jednotlivých konvencí. Všechny konvencionalizace v zásadě fungují na principu dálnice: rozšiřují dosažitelnou vzdálenost, vykupují to však rigidními nařízeními ohledně cesty, chování na ní a také přístupu k ní. Přitom vytvářejí neviditelnou bariéru mezi uživateli a těmi, kdo přístup k dané konvencionalizaci nemají. Všechny konvencionalizace mají formu relativně jednoduchých systémů, které mohou být zaneseny – opět podobně jako dálnice – do jakéhokoli prostředí, zcela bez ohledu na místní svéráz a jedinečnost. Protože náklady na pořízení všech konvencionalizovaných systémů jsou extrémně vysoké, lze je používat jen při masové aplikaci a nepřetržitém provozu. Tímto způsobem konvencionalizované systémy posilují tendence ke standardizaci produktů a k homogenizaci vzorců jednání, tedy modelují zpětně své vlastní uživatele a jejich očekávání podle potřeb svého provozu.

1.3.4 DRUHÁ KRIZE MODERNITY

První krize, jež postihla modernitu na přelomu 19. a 20. století, vyplynula z toho, že hodnoty liberalismu, jakmile se měly rozšířit masově, musely být distribuovány způsobem, který těmto hodnotám bytostně odporoval. Namísto individualismu tento způsob distribuce podporoval kolektivismus a namísto autonomie vynucoval přísnou kooperaci činností jedinců podřízených neo-sobním cílům velkých formálních organizací.

Podobně sebedestruktivní rysy ovšem vykazovala po svém vzniku také organizovaná modernita. Přes veškeré zdání kolektivismu v ní dochází k extrémnímu nárůstu individualizace. V podobě rozvinutého sociálního státu zajišťuje společnost pro všechny své členy bezplatnou infrastrukturu, která jim umožňuje četné individuální volby, ať již v oblasti vzdělání, profesní kariéry, či v kritických uzlech životní dráhy, jako je pořízení rodiny, anebo naopak rozvod. Svým rozvětveným systémem pojištění a sociálního zajištění pokrývá společnost ekonomicky výkonných zemí nemalou část rizik spojených se všemi těmito volbami, což jejím členům usnadňuje individualizovat jejich životní strategie. Právě skutečnost, že sociální stát poskytuje své zajištění individuálně, snižuje v průměru nutnost udržovat sociální vazby ke druhým lidem, k rodině, příbuzenstvu či místní komunitě.

Počátek druhé krize modernity se datuje od konce šedesátých let 20. století, kdy je příspěvek organizované modernity k rozvoji individualismu naprosto přehlížen a kdy sílí kritika byrokracie a masové společnosti, které moderního člověka za příslib zajištění údajně zbavují veškeré nezávislosti, spontaneity a autenticity.

Zatímco první krize modernity řešila problém masového sociálního vykořenění (a lék na něj nacházela v organizování a konvencionalizaci), druhá krize naopak řeší problém přílišné vázanosti na organizace a přílišné tíhy konvencí. Lék na tyto neduhy je přitom spatřován v další vlně urychlené individualizace. Zatímco se tedy na konci 19. století jednalo o integraci sociálně vykořeněných, kteří zoufale hledali svoji identitu, koncem 20. století se naopak usiluje o vykořenění ze vzorců organizované modernity, jež prý členy společnosti příliš svazují a omezují.

Nositeli tohoto nového volání po větší individualizaci nejsou však zdaleka jen ti, kterým nevyhovovala rutina praktikovaná v rámci státních, správních, stranických či firemních byrokracií. Volání po širší autonomii, větší kreativitě, dynamičnosti a flexibilitě se ozývá stále důrazněji také ze světa ekonomiky a řízení. Umožňuje totiž přenášet na samotné aktéry stále větší díl nákladů, jež dříve nesly soukromé firmy, ale také sociální stát a další organizace.¹²

¹² O tom, jak původně levicová hesla osmašedesátého roku byla v osmdesátých a devadesátých letech 20. století převzata do slovníku firem a jejich manažerů, pojednávají podrobně Luc Boltanski a Eve Chiapello v práci *Le nouvel esprit du capitalisme* (1999).

Jestliže vývoj organizované modernity lze popsat jako konvencionalizaci sociálního jednání uvnitř hranic sociálních subsystémů, pak druhá krize modernity přináší naopak erozi a rozostření hranic a spolu s tím proces dekonvencionalizace, či deregulace. Současně dochází k erozi dřívějších základů kolektivní identity, tedy třídní příslušnosti a členství v národním státu. Tyto procesy jsou opět interpretovány různě, stále však v tradici dvou protikladných diskursů modernity.

Ti, kdo dávají přednost diskursu osvobození, hovoří o pozitivních trendech směrem k větší pluralizaci praktik, k vyšší flexibilitě, k širšímu prostoru pro svobodnou volbu a pro rozhodování každého nezávislého jednotlivce. Dědici diskursu disciplinizace hovoří naopak o hrozbách, jež se skrývají za postupující desorganizací společnosti, za rostoucí nestabilitou a za nárůstem všudypřítomné nejistoty.

Toto zdánlivě zcela protikladné hodnocení dnešní situace vychází ovšem z podobných východisek. Sociální realita přítomnosti je oproti éře organizované modernity, která kulminovala během třiceti poválečných let, nesporně výrazně pohyblivější, je mnohem těkavější, nestálejší, epizodičtější, dočasnější, proměnlivější, prchavější, na první pohled chaotická a s vývojem jen obtížně předpověditelným. Neplatí v ní řada pravidel, jež byla až dosud brána za daná, zaručená a pro všechny stejně závazná.

Zatímco první tábor odvozuje právě z těchto vlastností dnešní doby svou víru v to, že prostor svobody se před každým otevírá v mnohem větším rozsahu, než bylo myslitelné kdykoliv v minulosti, tábor druhý zdůrazňuje obrovskou nejistotu, která tuto situaci na každém kroku doprovází.

V obecné rovině se mohou pochopitelně obě hodnocení vzájemně doplňovat, protože si ve skutečnosti tak zcela neodporují. Aby však byly podobné analýzy vskutku sociologické, musely by postoupit o krok dále a pokusit se určit, zdali jsou šance na větší svobodu – a stejně tak rizika větší nejistoty a většího ohrožení – rozděleny ve společnosti náhodně, anebo jsou distribuovány podle určitých sociálně podmíněných charakteristik. Jsou skutečně právě ti, kdo byli zvýhodněni většími možnostmi volby, zároveň též ohroženi vyššími riziky? Neformují se náhodou skupiny, které zažívají výrazný vzrůst nejistoty, aniž je to kompenzováno rozšířením prostoru pro vlastní volbu? A pokud existují skupiny, které jsou vystaveny osvobozujícím i omezujícím a znejistujícím faktorům současně, v jakém směru narůstá jejich svoboda a ve kterých ohledech roste naopak jejich ohrožení? Od soustředění pozornosti právě na tyto otázky odvádí sociologii mimo jiné nástup takzvaně postmoderního uvažování.¹³

V každém případě je doprovodným rysem druhé krize modernity výrazné rozvolnění sociálních identit, které se ustavily v době organizované moder-

¹³ O postmoderně jako o výrazu rezignace na sociologické uchopení změn probíhajících v souvislosti s nástupem druhé krize modernity pojednáme blíže v souvislosti s analýzou vývoje sociální v kapitole 10 této práce.

nity. Třída a třídní vědomí, které byly v době klasické sociologie významným prvkem při budování sociální identity a představovaly hranice, podél nichž probíhalo vnitřní rozdělení společnosti, ztrácejí své pevné obrysy. Slábné také sociální stát, který byl spolu s národním prvkem neméně významný pro budování kulturní identity a který sloužil směrem navenek k odlišení členů společnosti od nečlenů.

Slábnutí těchto dvou dříve tak významných souřadnic sociální orientace ovšem neznamená, že spolu s nimi mizí problémy, na něž v dřívějších fázích modernity tyto instituce odpovídaly. Sociální třídy slábnou, ale sociální nerovnosti se rozhodně nezmírňují, spíše narůstají. Národní státy slábnou, avšak potřeba náležitosti se oproti minulosti rovněž nezmírňuje. Velká část chaosu a nepřehlednosti dnešní konstelace je právě důsledkem přetrvávání starých problémů a současně poklesu významu, či přímo kolapsu těch institucí, jichž bylo k řešení těchto problémů v dřívějších fázích modernity využíváno.

1.3.5 NÁSTUP SPOLEČNOSTI SÍTÍ

Řešení druhé krize modernity je spatřováno v nahrazení velkých formálních, vysoce centralizovaných a byrokratizovaných organizací pružnými, pohyblivými a měnlivými sítěmi.¹⁴ Takové sítě byly aplikovány nejprve ve firemní oblasti a manažerská filozofie osmdesátých a devadesátých let 20. století je líčí jako hypermoderní uspořádání, kde namísto hierarchie, strnulosti, příkaznictví a plánování nastupuje vertikální propojení, nápaditost, iniciativnost a velká schopnost improvizace.¹⁵ Ve firemní oblasti vznikají sítě z formálních organizací prostě tím, že řídicí centrum velkých firem se zbavuje zbytku hierarchicky členěné pyramidální firemní struktury a podle potřeby se dočasně napojuje na síť drobných subdodavatelů a poskytovatelů služeb. Odpadá tak nutnost vydržovat dohlížecí a řídicí aparát střední úrovně, neboť subdodavatelé výrobců a služeb si vzájemnou konkurencí sami nad sebou vykonávají dohled. Externalizace maximálního počtu funkcí na autonomní subdodavatele umožňuje nahradit hierarchickou kontrolu kontrolou tržního typu.

¹⁴ Zatím sociologicky nejdůkladnější práci o nástupu společnosti sítí představuje trojdílná monografie Manuela Castellese nazvaná *The Rise of the Network Society* (1996). Blíže o problematice sítí viz kapitola 11 této práce.

¹⁵ Luc Boltanski a Eve Chiapello v již vzpomenuté práci z roku 1999 konstatují určitý paradox vzniku filozofie sítí. Do manažerské literatury byl slovník sítí přenesen z hesel a požadavků levice konce šedesátých let. To, co mělo sloužit k větší emancipaci zaměstnanců, bylo použito ke zvýšení profitu z investovaného kapitálu. Například heslo autonomie umožnilo snížit náklady na kontrolu důrazem na sebekontrolu zaměstnanců. Požadavek autenticity byl přeložen jako návod k diverzifikaci zboží a k jeho výrobě v menších sériích. Pod heslem osvobození byla odstraňována tabu, jež dosud bránila zpeněžit některé morálně povážlivé druhy zboží a zábavy. A konečně heslo kreativity umožnilo ve vyšší míře vykořisťovat schopnost imaginace.

Diskurs osvobození tyto organizační proměny jednoznačně vítá a spatřuje v nich návrat ke svobodnému kontraktu, uzavíranému vždy případ od případu mezi dvěma formálně zcela rovnými stranami. V zrcadle tohoto diskursu jsou sítě nehierarchickým, zcela rovnostářským uspořádáním, v jehož rámci má každý z účastníků naprosto stejné právo navazovat kontakty s kým-koliv druhým a udržovat je po tak dlouhou dobu, po kterou je pro něj daný kontrakt výhodný. Sítě tak údajně vedou k demokratizaci hospodářského života, neboť všem svým účastníkům dávají naprosto stejná práva a zcela stejné možnosti.

Diskurs disciplinace naopak upozorňuje na to, že „zeštíhlení“ firem, dosahované tímto způsobem, vůbec neznamená, že centra firem se stávají méně mocnými, než byla dříve, a že v jednáních se svými subdodavateli a poskytovateli služeb vystupují jako rovný s rovným. Velké firmy se nerozpouštějí v moři kontraktů, uzavíraných mezi sobě rovnými v prostředí čistého trhu. Naopak, i po zrušení dřívější organizační hierarchie existuje výrazná mocenská asymetrie mezi centry velkých firem a subdodavatelskou periferií. Tato asymetrie dokonce neustále narůstá, neboť slabší účastníci sítí jsou nuceni navzájem si v tvrdé konkurenci srážet své náklady i nároky, zatímco dominantní účastníci mohou své výjimečné postavení upevňovat nejrůznějšími dohodami o spolupráci, rozdělováním trhů či přímo fúzemi.

Z oblasti ekonomiky se síťové uspořádání šíří i do jiných sfér společenské reprodukce, a to včetně oblasti sociální, kde tento proces úzce souvisí s krizí zaměstnanecké společnosti, s krizí sociálního státu, s problematikou nové chudoby, marginality a exkluze.¹⁶

Z hlediska sociologické teorie je nyní podstatné rozhodnout, do jaké míry nástup sítí znamená zpochybnění logiky konvencionalizace. Pokud by se ukázalo, že sítě pouze úsporněji a s větším ziskem pro některé své účastníky naplňují stejné funkce, jaké dříve plnily konvencionalizované organizace, pak mezi organizovanou modernitou a společností sítí je rozdíl jen nepodstatný. Sítě by pak sloužily jen jako kosmetická úprava, jejímž cílem je zastříť napětí mezi abstraktními systémy reprodukce modernity a zájmy a potřebami konkrétních individuálních aktérů. Sítě by v tomto případě umožňovaly přenášet z těchto obecných systémů na samotné aktéry odpovědnost za vše, co je na systémech reprodukce modernity neuspokojivé a problematické. Veškerá odpovědnost za rizika plozená moderní společností by tak byla externalizována stejně spolehlivě, jako jsou prostřednictvím sítí externalizovány náklady velkých firem a organizací. Sítě by v tomto případě byly jen jakýmsi maskovacím sítěmi, jimiž by se kryly narůstající vnitřní rozpory modernity.

Pokud se naopak ukáže, že fungování sítí vede k radikální dekonvencionalizaci, pak by nástup společnosti sítí znamenal podobnou historickou revoluci, jakou bylo nahrazení tradiční společnosti společností moderní. V tomto

¹⁶ O důsledcích tohoto vývoje pro oblast sociální pojednává blíže kapitola 12 této práce.

případě bychom skutečně stáli v jistém slova smyslu na prahu společnosti post-moderní a sociologie, pokud by tento historický přelom vůbec přežila, by musela být založena na nějakých zcela nových a dosud neznámých základech. Prakticky všechny její předpoklady o fungování (moderní) společnosti by totiž byly přímo v kořenech zpochybněny. V tomto případě by bylo nutno brát zcela vážně varování: „Jestliže postmoderna znamená zpochybnění jakékoliv možnosti poskytnout validní reprezentaci sociálního světa, pak termín postmoderní sociologie by odporoval sám sobě“ (Wagner 2001: 164).

1.4 ROZPORNÉ MYŠLENKOVÉ DĚDICTVÍ – OSVÍCENSTVÍ A KONZERVATISMUS

Procesy individualizace a diferenciací podsystemů, které tvoří ze sociologického hlediska nejvýznačnější rysy moderní společnosti, spolu úzce souvisejí. Ve stejné míře, v jaké se autonomizuje sféra politiky, ekonomiky, či vědeckého poznání, aby fungovaly každá podle svých vlastních principů, vymaňuje se jednotlivce z komunitního prostředí, do něhož byl dříve zasazen a s nímž do značné míry splýval.

Rozpad relativně nediferencovaných tradičních pospolitostí vyvolal na prahu modernity dvojí protikladnou reakci. Osvícenství ho jednoznačně přivítalo a postavilo na něm svoji vůdčí ideu – myšlenku pokroku. Konzervativní myšlení naopak tento proces odmítlo a do všech svých základních kategorií zabudovalo výrazný protest proti takovému vývoji.

Sociologie vznikla z obou těchto myšlenkových tradic a pokusila se jich obou využít ve svém úsilí o smíření řádu a vývoje, sociální statiky a sociální dynamiky. Klasičtí sociologové spolu s osvícenci uznávají, že moderní svět je oddělen od předchozích společností hlubokou propastí, za kterou se již nelze vrátit. Zároveň ovšem spolu s konzervativci oceňují úctyhodnou stabilitu, s níž se tradiční řád dokázal po nesčetné generace stále znovu reprodukovat. Prvky osvícenství a prvky konzervatismu nalezneme u jednotlivých sociologů přítomny v různém poměru, a jestliže u Augusta Comta nakonec převážil mystický konzervatismus, Karel Marx zůstal ze všech klasiků sociologie nejvíce zavázán racionalitě osvícenství.

1.4.1 ZÁKLADNÍ KATEGORIE OSVÍCENSTVÍ A KONZERVATISMU

Je pravda, že osvícenství nahradilo víru rozumem, není to však pravda celá. Přesnější je říci, že osvícenství nahradilo víru v boha vírou v pokrok. Základem této nové, osvícené víry byla hluboká důvěra v to, že společnost má schopnost sebeorganizace. Poté, co stará forma společnosti ztratila svoji původní vitalitu a definitivně upadla, dokáže historie vytvořit z desorganizace zcela novou a úspěšnější podobu sociálního a morálního řádu. Myšlenka pokroku se tak rodí jako sekularizovaná verze ideje boží prozřetelnosti.